

A vallásos érzélem fejlődése.

Erdélyi magyar gondolkodók vizsgálva az erdélyi szellem, az erdélyi lélek sajátos jellemző vonásait, megállapították, hogy Erdély magyarságának vallásos élete a háború után elmélyült, elevenebb, hatékonyabb, intenzívebb lett. Amennyire örvendetes ez a megállapítás, ha a tényleges helyzetet fedi, annyira aggodalmat keltőbb az, hogy a mai modern időkben vannak egész széles társadalmi rétegek, osztályok, melyek életüket Isten nélkül rendezik be s úgy alkotják meg világnézetüket, hogy abban a vallás, mint meghaladott álláspont, nem kap helyet, nem lesz életet formáló tényezővé. A háború befejezése után a vesztes országokban kiütött forradalmak ideológiája, az Oroszországban kialakult szovjet-gazdasági rend, a mai ipari munkásságnak a szociáldemokrata pártban egyesült tömege, — mely már számánál fogva is ragályoz, — nem ismeri el, nem fogadja be, nem ápolja a vallásnak azt a drága kincsét, mely az élet legtragikusabb katasztrófaiban is vigaszunk és menedékünk marad.

Vizsgáljuk meg tehát, vajjon igaz-e, helyes-e a vallás iránt ellenséges, vagy legalább is közönyös társadalmi osztályoknak a felfogása. Vajjon igaz-e, hogy a vallás nem eredetileg adott készség és hajlamosság, hanem az iskola, a tanítás és nevelés által belénk oltott tanítások összege és üledéke.

Előre bocsátom, hogy a vallást nem teológiai és történelmi, hanem kizárólag lélektani szempontból vizsgálom;*) tehát nem azokat a tételes tanokat és dogmákat, melyek az évszázados történelmi fejlődés folyamán formát nyertek s kialakulva megmaradtak és megkövesedtek, hanem azokat az érzéseket, melyeknek az eredete és bölcsője ott van valahol a lélek mélyén, a tudat alatti élet ösztönös adottságaiban s amelyek formát és kifejezést nyernek

*) Forrásaim: Kabisch: Wie lehren wir Religion és Spranger: Die Psychologie des Jugendalters.

a vallásos élményben. Ha a vallásos érzés eredetét keressük, a lélektan segítségével eljutunk a lelki élet elemzése rendjén annak egyik nyilvánulásához, az élményhez, mely tovább már nem elemezhető s amelyben lényegileg már benne vannak a vallásosság csirái. Kabisch, a mai valláspszichológusok legkiválóbbja, azt mondja, hogy a vallás az altudatban elpusztíthatatlan és kiírthatatlan s bármit mondjon az atheizmus, amely metafizikai elmékedéseken és ezekre épült rendszereken nyugszik, pszichológiai tény és tapasztalat, hogy a vallásos érzés ott van a lélek legmélyebb rétegében. Nincs igaza tehát Rousseau-nak, ki azt tanítja, hogy a vallást csak az iskola és a tanítás viszi bele a gyermek lelkébe s épen azért, hogy a gyermek befolyásolatlan és elfogulatlan vallás-választását biztosítsa, nem tanít neki vallási tanokat, hanem az eszét fejleszti, hogy majd mikor odaérik, maga választhasson magának vallást.

Kiindulási pontom tehát az, hogy a vallásos érzés csirája minden emberben születésétől fogva adva van. Azután azt fogom megvizsgálni, hogy ez az érzés a környezet hatása alatt miképen fejlődik a gyermek- és serdülőkorban.

A modern lélektani kutatás majdnem egyhangulag igazolta azt a tételt, hogy az egyén tudata alatt, valahol lent, az ösztönök világában, a lelki élet legsötétebb és leghomályosabb rétegében elpusztíthatatlanul és kiírthatatlanul él minden egyénben a vallás ő csirája, a vallásos érzés. Hogy ez a kiírthatatlanul élő vallásos érzés tartalmára és megnyilatkozási formáira nézve sokban eltér a szervezett egyházak tételes vallásától és dogmáitól, az meglehet, sőt bizonyos.

De ez a mi szempontunkból közönyös és nem érinti kiinduló tételünk érvényességét.

Kissé merész állítás ez ma, amikor szószékekről, felolvasó asztalok mellől minduntalan azt a panaszt halljuk, sőt magunk is látjuk, hogy terjed az atheizmus, hogy vannak széles néprétegek és egész társadalmi körök, amelyek életüket vallás nélkül rendezik be. Mégis állítani merem, hogy nincs e földön ember, kinek az élet legkomolyabb pillanataiban átélt élményeiben a vallásosság csirái adva ne lennének. Azonban minden vallás és vallásos világnézet s így a gyermeké is, *kétféle elemből* tevődik össze: egyik elem a gyöngeségnek, az erőtlenségnek, az ügyefogyottságnak ősi, eredeti érzése, mely a vallásos élménynek gyökere, tápláló melegágya. Ez a vallásnak velünk született, egyéni, szubjektív alkotó eleme. A másik: az a vallási környezet, amelybe az egyén beleszületik. Ez a

vallásnak az egyéntől független, külsőleg adott objektív eleme, amelynek a hatásától senki sem tud szabadulni, még a próféták, vallásalapítók és vallásreformálók sem. Hiszen Jézusnak, Mohamednek és Luthernek is volt a környezetüktől átvett, elsajátított, hogy úgy mondjam: rájuk ragadt vallásuk, mielőtt a saját magukét átérték. És említsem-e a mi Dávid Ferencünket, kinek vallási evolúciója iskolapélda lehet arra, hogyan hat a környezet vallása még a nagy szellemekre is. Adva van tehát egyfelől a *vallásos diszpozíció*, másfelől a *környezet*. Egyfelől a vallás született szubjektív eleme, másfelől a készen kapott vallásos hatások összege.

Meg kell most vizsgálnunk, hogy milyen a gyermek vallása, hogy azután azt vizsgálhassuk meg, hogy a gyermeknek ez az eredeti vallása a környezet hatása alatt hogyan fejlődik.

A vallásos érzés részben a *tapasztalat*, részben pedig a gyermeknél amugy is *rendkívül élénk fantázia* hatása alatt nő és fejlődik. Ismeretes, mindnyájan tapasztalhatjuk, hogy hatalmas, megrázó, félelmetes természeti tünemények minden tanítás és szuggerralás nélkül egész ösztönösen vallásos érzelmeket váltanak ki a gyermek lelkéből. Egy félelmetes vihar, mely fákat tördel ki, házakat rombol le, egy hatalmas jégeső, mely villámlás és mennydörgés közben lelkeket megdöbentő kopogással veri be ablakainkat, a haragvó Isten érzelmét kelti fel a gyermekben, épen úgy, mint a népnél is. Goethe megrázóan írja le, hogy miként érezte meg vele a haragvó Istent egy hatalmas jégverés, mialatt a cselédség imádkozva jajveszékelt. Az Isten a gyermek életébe a természeti jelenségek rettentő és ellenállhatatlan hatalmán át lép be, amely hatalom előtt mindenkinek, még a felnőtteknek és erőseknek is, sőt a gyermek előtt az erő igazi képviselőjének, az apának is, meg kell hajolnia.

A gyermek vallásának első, jellemző vonása az, hogy *egocentrikus*, azaz mindent magára vonatkoztat. A félelem és az önzés, a saját maga érdeke a döntő motivum. De nemcsak a természeti, hanem az *erkölcsi világ tapasztalati élményei* is forrása a gyermek vallásának. Minden gyermekben — nagy emberek életrajzírói egyhangúan tanúsítják — nagyon élénken él a bűn érzése. A hibás gyermek aggodalmában és félelmében, szíve gyorsabb lüktetésében, elpirulásában, lesütött szemében, akadozó beszédében, egész lénye szorongásában, a megbocsátásra bekövetkező nagy boldogságában, a megbánásban, a megjavulás ígérésében, mind e jelenségek szent törvényében közelebb és elnyomóbb hatással van Isten, mint a csillagos égben.

szünet
? — az
majd

A gyermekpszichológiai kutatás azt mutatja, hogy az erkölcsi ösztön eredeti, általános, a tapasztalatot megelőző, tehát empirikus okoktól független. Minden gyermek magától jó rá, hogy igazságtalan cselekedetek büntetést követelnek.

Második vonása tehát a gyermek vallásának, hogy *bizonyos kezdetleges morál is jelentkezik* benne, t. i. valami ösztönös hit a jóságban, szeretetben és igazságban s ennek folytán abban, hogy a jó jutalmat, a rossz büntetést érdemel.

Harmadik jellemző vonása, hogy *vallásos képzelei anthropomorfok*: az Istent, a jót és rosszat felnőtt ember képében képzeleli. Legkorábbi vallását az apának a jelleme s neki az apjához való viszonya színezi s határozza meg. Az apa hatalma nagy, korlátlan, ilyennek képzeleli el az Isten hatalmát is. Az ő Istene nem a tankönyv vértelen s logikai definitiókkal élettelenül nyomorított Istene, hanem az ó-testamentum hatalmas Istene, aki előtt még a hatalmas királyok és próféták is csak gyenge és erőtlén gyermekek, az a heves és indulatos Isten, aki most haragszik, majd megbékül, most csapásokkal sújt, majd adakozó, törvényt szab az emberi nemre, mely alatt ez görnyedve szenved; aki alig teremti az életet, már a halált is küldi.

És végül a világ folyását *a gyermek csudákkal magyarázza*. Nála a csoda a történésnek egészen magától értetődő, természetes formája s nincs benne semmi képtelenség, mert ő előtte még ismeretlen az események és történések oki összefüggésének törvénye. Így aztán lélektanilag egészen érthető, hogy a gyermek teljesen biztos abban, hogy az Istent imádsággal a maga pártjára nyeri meg.

Körülbelül ezek a gyermekvallás legfeltűnőbb sajátosságai, amint a gyermekpszichológiai kutatások megállapítják s Kabisch összefoglalja és Spranger mély pszichológiai belátással teszi fel a kérdést, hogy vajjon a felnőtt és legmagasabb műveltségű emberek vallásos hite leglényegesebb vonásaiban nem ez-e?*) És Kabisch (id. m. 75. l.) szintén azt állapítja meg, hogy a gyengeség és erőtlenség érzéséből származó Isten-kép, az angyalok és ördögök, menyország és pokol képeitől gyakran életük végéig sem szabadulnak meg.

További kérdésünk már most az, hogy hogyan formálja, alakítja és változtatja át ezt az ősi-eredeti gyermekvallást a környezete?

Hogy a gyermek vallásos élete e hatások alatt alakul ki, az minden kétségen felül áll. Akár elfogadja e hatásokat, akár vissza-

*) Spranger Psychologie des Jugendlichen. 291. l.

utasítja, mindenképpen számolnia kell a környezetével s még a tagadás irányát is e hatások szabják meg. Tehát nem közönyös, sőt elhatározóan fontos, hogy milyen vallásos környezetben nő fel a gyermek: vajjon szabadelvű protestáns s ennél fogva mérsékelt vallási atmoszférájú, vagy élénkebb, fokozottabb légkörben, hogy rationalista vagy pietista körben, hogy atheista körben vagy a szekták kitörésre mindig kész légkörében él-e? Mert a gyermek természetétől távol áll ugyan a kételkedés, de jó egy kor, mikor az értelem megvilágosodik s a bírálat szava erőhöz jut. Különösen fontos itt a gyermek társainak a hatása. Egyetlen egy kételkedő kérdése egyik társának gyakran úgy vág bele a gyermek vallásos életébe, mint egy súlyos szikla egy vékony jégrétegre. És a gyermeket fölriasztja álmaiból s kizavarja abból a boldog naiv életből, melyet a fantázia szőtt körülötte. Igen, a felvilágosítás ragad és terjed, mint a betegség s egyszer csak eljő egy nap, mikor a gyermek felhagy az imádkozással. Szomorú, de igaz, hogy minden modern ember megszűnt egyszer imádkozni s annál szomorubb, ha ez azt jelenti, hogy az Isten halt meg a lélekben.

A gyermek lelki fejlődésében a vallásos érzés szempontjából rendkívül fontos a *serdülés kora*. Ez a 15—17 éves életkor. Ez az a kor, melyben a mi ifjúságunk a konfirmációra előkészül. Lélektani szempontból rendkívül szerencsésen választott életkor. Szerencsésen választott azért, mert a második, a lelki megszületés időpontjára esik, mikor az ifjú figyelme a világról magára tér, mikor saját lelkébe tekint s mindenütt problémák, rejtélyek meredeznek elé. Szerencsésen választott azért is, mert áldott hatások befogadására megnyílt a lélek, várja a termékenyítés pillanatait, sóvárogja a rááradó kérdések özönében a vezetést, a felvilágosítást, az irányítást. És szerencsésen választott azért is, mert ez az a kor, mikor a falusi ifjúság a lelki fejlődés legkritikusabb korszakában az iskola vezető, irányító, mérséklő és fegyelmező hatása alól kikerül.

Hát a gyermek eljut egyszer ebbe a serdülés korába.

Abból a szempontból, hogy hogyan hat a környezet a serdülő ifjú vallásos fejlődésére, a *környezetnek három típusát* különbözteti meg Spranger. Egyik a mi szabadelvű protestáns vallásos légkörünk, amely mérsékelt erejű s amelyet kissé bántó, de igaz jellemzéssel „*vasárnapi vallásosság*”-nak neveztek. Ez a közép helyet foglalja el a katolicizmus, a szekták, a pietista, methodista, anabaptista, nazarénus gyülekezetek elevenebb, fokozottabb vallásos légköre és a vallásilag közönyös, a kereszténységtől elhidegült materialista

gondolkodók légköre között. Spranger megkülönböztetése a mi vallási viszonyaink között is egészen helytálló.

Hogy fejlődik a serdülőkor vallásos érzése a mi egyházi közösségünkben, ebben a mérsékelt vallásos légkörben?

A serdülő ifjú ebben a mérsékelt vallásos légkörben a fejlődésnek három lépcsőjén halad át, addig, amíg a forrongás időszakán át a megnyugvás, a tisztulás, a lecsillapodás révébe ér. Első lépcső *az a kísérlet, hogy beleélje magát a történelmileg kifejtett, átvett, hagyományos vallási nézetekbe.* Ez kísérlet, amely csendben s oly gyorsan történik, hogy mások észre sem veszik. De sohasem hiányzik, még akkor sem, ha pusztán átmeneti stadium is. Egy sajátosan vallásos érdeklődés ébred lelkében, egészen önként, belülről, magától, mely arra vár, hogy a hagyományt a saját élményével töltsse ki. Előveszi a bibliát, ismeretes dolgokon új vonásokat fedez fel. Ezt az új élményt komolyan veszi. De nemsokára rádöbben a legfontosabb hagyományok ellenmondásaira: minden lapról az életnek egy-egy nagy talánya mered rá. Ez az a kor, melyben nálunk konfirmálnak. A vallásos fogékonyság szempontjából nagyon alkalmas időpont, de ép oly veszélyes is, mert tele van krízisekkel. Mert ha az előkészítés a teológia kopott fogalmaival történik és ha a szertartás külső parádéjává és ceremóniává lesz, akkor minden építő hatása elvész.

Erre az első korszakra ép oly szabályszerűen és kivétel nélkül következik a *hagyományokkal való szakítás kora*, a kételkedés, a tagadás. Ez kikerülhetetlen, mert minden nemzedék vallásilag is a maga életét éli, a maga nyelvét beszéli és mert minden egyén az Istent a maga módján keresi és éli meg. Ám ez a szakítás különböző formákban történhetik. A gyermeki korhoz legközelebb álló egyik esete az, *ha az Isten csodatevő hatalmában való hit megdől.* Minél mélyebben meg van győződve az ifjú Istenről s minél közelebb érzi magát hozzá, annál bizonyosabban várja és hiszi, hogy imájának lekönnyörgő ereje lesz. S ha ez az eredmény kimarad, az élet döntő fordulatainál végzetes krízis állhat be: nagy kiábrándulás, kinos üresség és kétségbeesés.

Hüvösebb és inkább értelmileg színezett természeteknél ez a válságos fordulat másképp foly le. Itt az *értelem, a gondolkodás, az igazságkeresés vágya ütközik meg* a csodákon, a halottak feltámasztásán és a feltámadáson s annál hevesebben, mennél erősebb a korszellemben a tudomány hatása. Az értelem hiába töri magát olyan problémákon, mint a szentháromság dogmája s fölényesen

és gyorsan elveti azt. Egy egész csomó vallásos meggyőződés haláláért vétkes a teremtés története. Bizonyítható-e Isten léte? Mehetett-e Emmausba a megfeszített és eltemetett Jézus? Hiteles történetek-e ezek vagy csak mithoszok, a felízgatott fantázia alkotásai?

Ime a hit és tudás ősi ellentéte, mely között az ifjú nem-sokáig hányódik és töpreng, hanem a kérdést a tudomány javára dönti el s ez a döntés a teológiát teszi gyanussá és annak rontja hitelét. Vagy pedig a kétféle érvényesség körét szétválasztja és a tudást rendeli a hit alá. Bármelyik megoldást választja, a keresésnek és küzködésnek hosszú útját járja meg, míg sikerül a vallást a saját meggyőződése előtt igazolni és megmenteni.

A szakítás harmadik formája *erkölcsi élményeken* épül. Megdöbbentő az a tapasztalat, hogy a világ élete az erkölcsi világrend eszményétől messze eltér. Hát lehet-e gondolni, hogy az igazságtalanságnak ezt a világát egy jó Isten teremtette? Miért engedi meg, ha jó, a rosszat? Miért boldogul e világban a gonosz és bűnös és miért szenved és vész el a jó, a tiszta?

A szakításnak mind a három formája elválaszt és elidegenít a környezet vallásától és most megindul egészen halkán és csendesen a vallásos fejlődés harmadik korszaka, melyben a második kételyeiből és viharából a saját, végleges állásfoglalása kezdeti bontakoznak ki. A fejlődés ritmusa és formái rendkívül sokfélék. Mégis három tipikus esetet különböztethetünk meg: egyik *átmenet a teljes vallási közönyösségbe*, másik *szakítás a történelmi kereszténységgel* s egész más jellegű egyéni, személyes vallásosság kifejlődése, harmadik *a kereszténység elfogadása*.

Az első nem mutat a lelki élet mélységére, de megnyugtató némileg az, hogy néha csak külszín, csak látszat, mert csak az halt meg, ami a vallás objektív eleme, a hagyomány. Különben mindahárom a fejlődés legfontosabb lépése, mert odavezet önmagunk megtalálásához és kialakulásához. Ami akkor előáll, az marad a későbbi élet egész szilárd vallási vagyónállagának és Spranger helyesnek tartja azt a hipotézist, hogy később abszolút új nem fejlődik s az egyén azzal marad, ami a 20-as évekig benne kialakult. Bármelyik formát veszi is fel a fejlődésnek ez utolsó korszaka, egy alapvonás jellemzi, az az élmény t. i., hogy ez az *én* igazságom. Most már többé nincs szó hagyományról, nincs szó kételyekről és keresésről. Most már egy néhány szilárd pont emelkedik ki: az *én* Istenem, az *én* Krisztusom. Itt megtalálta az ifjú a maga biztonságot és nyugalmat nyújtó középpontját.

Ha pedig a fejlődés útja a kereszténységhez vezet vissza, akkor az ifjú a bibliát „új szemekkel“ olvassa, a régi szimbolumokat a saját élményeivel tölti meg s a biblia szavai mögött az értelmet keresi. Most már sikerül az, amit az első korszakban hiába próbált meg.

Máskép foly a vallásos fejlődés olyan körökben, melyekben a vallásos élet a tudatnak s általában az egész kulturális felfogásnak előterében áll: *a fokozott, hatványozott vallási atmoszférában*. Általában mondhatjuk, hogy minden fokozott vallásos klíma a benne élő ifjút ugyanabba a fokozott érzelmi állapotba hozza. Ez a fokozódás előállhat az egyházakon belül is, de különösen gyakran a szektákban.

Az orthodoxiával szemben, amely az érinthetetlen dogmákhoz és a tradíciókhoz ragaszkodik, érthetően erős ellenállást fejt ki; hiszen a történelem előtte nem szent s ami már kialakult, az kevéssé talál az ő még hullámozó belső életéhez. Mert a tekintély biztonságot nyújt ugyan, de teret nem enged az érvényesülésre.

Különösen fokozott vallásos életet él *a pietista és methodista típus*. Ezt bizonyos önmegfigyelés és lélekelemzés jellemzi, ami pedig az ifjúkorhoz közelebb áll, mint az orthodoxia. Feltűnő, hogy a szektáknál gyakori *a hirtelen magáraeszmélés és megtérés*. James, Hall és Starbuck amerikai pszichológusok nyújtanak érdekes példákat Amerika vallásos életéből, hol nincs országos egyház, hanem a szekták virágoznak. A megtérést lelkiileg készítik elé: a félelem és más önző motívumok, altruista erkölcsi eszmények, lelkiismeretfurdalások, büntudat, vallási tanhoz való csatlakozás, példa és utánzás; ezek a magáraeszmélés fázisai. A megtérés után az újjászületés érzése és tudata ébred fel benne elevenen.

Hogy ezek a hirteleni, katasztrófális megtérések különösen a szektákban fordulnak elő s nem az egyházakban, annak csak részleges magyarázatául szolgál az, hogy az egyházak a nyugodt, mérsékelt vallásos fejlődést támogatják; a szektákban minden forróbb, buzgóbb, úgy, hogy a vallásos tűzhányó könnyebben kitörhet. Teljes magyarázatát azonban az adja, hogy ezek a hirtelen megtérések és kitörések általában az ifjú lelki kifejlődés formái, különben a szektákban sem lépnének fel, ha a lélek alkatában nem volnának adva alapjaik.

A kereszténységgel szemben közönyös, vagy ellenséges környezetben nemcsak az ú. n. felvilágosodott köröket értjük, hanem azt is, ahol *vallás nélkül* élnek az emberek. A vallástól legtávolabb

áll a naturalisztikus világfelfogás, az ú. n. materiálizmus, amely jelenthet elméletet és életfolytatást. Ha a gyakorlati életben nyilvánul, akkor érzéki gyönyöröket jelent. Mint elmélet, öröksége annak a felvilágosodásnak, amely Francia- és Angolországban pozitívizmussá fejlődött ki, melynek eszménye a tények és az oksági viszony ismerete. Ez a pozitívizmus az egész kulturális fejlődést a pozitív, gyakorlati tudományok haladásának szempontjából nézi s ennek eredménye az a felfogás, hogy a haladás a teológián és metafizikán keresztül a pozitív tapasztalati tudományokhoz vezet. Ez pedig a vallásra nézve azt jelenti, hogy az *meghaladott álláspont*.

Külön kell kiemelnünk az ipari proletáriátus világszemléletét, melyet különösen Németországban az utolsó félszázadban Marx tanításai határoznak meg. Ezt a világnézetet is a materializmus és pozitívizmus szellemi áramlatai hatják át s táplálja még egy népies anyagerőlmélet és a Darwin—Häckel-féle leszármazástan. Ez magyarázza a „tudományos“ szociálizmusba vetett hit erejét.

A természettudományos gondolkodás egész széles rétegek állásfoglalását határozza meg a vallással szemben — gyakran tudattalanul. Olyan ez, mint a levegő, melyet tudattalanul beszívunk. Az ipari munkás vallásnélküliségét jó részben a marxizmus idézi elé. „A vallás a gazdasági viszonyok kerekei alá került s azóta nem tud felállani.“

A fiatal proletár olyan szellemi környezetben nő fel, amely neki a vallás- és egyházellenes magatartást szuggerálja. Pedig meleg, vallásos élet kifejlődéséhez zavartalan csend és nyugalom kell, ami hiányzik annál az ifjúnál, kit az élet korán kilök a létért való harcba. „Hogy az Istent fiatal éveiben kereshesse és megtalálhassa, valamikor egyedül is kell lennie az istenével“ — mondja Spranger. A vallási élet elsatnyulásának hatmadik oka, hogy a proletár ifjú *ritkán kerül olyan életet ébresztő, sugalló személyek hatása alá*, akik szerető gondjukba fogadnák. Pedig a vallásos életet nem könyvek és tanítás keltik, hanem meleg és sugalló személyiségek, akik előtt az ifjú lelke önként kitérül. Ilyenek pedig ritkán kerülnek.

Jellemző, hogy minő nézetei vannak a nagyváros proletár ifjúságának a vallásról s a kereszténységről. Ez az ifjúság nézeteiben tökéletesen függ a tekintélyétől: nem, ő, hanem a proletár gondolkodik benne; jobban mondva: úgy gondolkodik, mint társadalmi osztálya, a proletárság. A keresztény vallás történelmi erejéből még csak a fontos szertartásokhoz ragaszkodik, minők: a keresztelés, bérnálás, konfirmáció, mennyegző, temetés. A keresz-

tény világnézetből? Valamely halvány kép maradt még meg benne Istenről, a világról és erkölcsi világrendről. Egyébként figyelme egészen elfordult a túlvilágról erre a világra. Prófétáit Darwinban, Häckelben és más pozitivistákban látja, istene a természet.

Az oka ennek a vigasztalan elfordulásnak? Az érzelmi élet szegénysége s az, hogy a proletár ifjú lelke egyedül, magára, árván maradt a világnézetre való törekvés harcában. Egy egyszerű lélek egyenes, közvetlen segítséget vár Istentől az ő bajában. Ez a várakozás lélektanilag igazi, mély vallásosság.

Spranger felteszi a kérdést: mi tehát a nagy városok ipari munkásságának a vallása? S azt feleli rá: ez a vallás az osztály- és az osztályharc tudata. Az a meggyőződés, hogy az osztályharc céljai értékek, igazi értékek, hogy azok nagyok és igazak, szintén evangélium s bármily különösen hangzik is, a marxizmus s általában a munkásosztály harci programja — vallás, mert az élet hite, a felszabadulás reménye van benne. Ha a vallást az alanyi élmény szempontjából, mint vallásosságot nézzük, akkor azt kell mondanunk, hogy minden vágy és sóvárgás egy jobb, emberhez méltóbb élet után, hogy utolsó értékek után való minden küzdés vallásos és így az ember egész szellemi fejlődés folyamata is az, mert nem egyéb, mint az isteninek a hatása és növekedése az ő lelkében. Igaz, hogy kevés ember nevezi ezt vallásnak, pedig bizonyos, hogy emberről csak úgy fejlődhetünk, ha az istenivel érintkezünk. Egyiket az ő lassú és csendes növekedésében, mint szelid melódia kíséri a vallás, a másikat katasztrófák és robbanások, istentagadások és bűnbánó megtérések, megvilágosodások és újjászületések között. De mindenkiben él, ha lelke mélyén homályosan elrejtve is, egy kép, egy eszmény, egy érték, amivé lenni szeretne s ez az isteni reflexe a lélekben.

Ezt a képet kell kialakulni segítenünk az ifjúság lelkében. A vallás — láttuk — két elemből áll: egyik az egyéni, subjektív, a vallásos érzélem, másik a tárgyi, objektív, a vallott tanok és tételek összege. Milyen viszony van e két elem között? A vallásos érzélem a forrás, a tantételek az a forma, melyekben a vallásos lélek hite kifejezést nyer. Ha nincsenek tételek, az a veszély áll elé, hogy a vallásos érzélem elfajul s a misticizmus különböző jelenségeiben nyer kifejezést. Ha nincs vallásos érzélem, a tételek megmerevednek s életet formáló tartalom nélküli vázakká, pusztá formákká silányodnak. Az érzélem örökké élő vizű forrás, a tanok csak az a meder, mely a forrás tartalmát felfogja. Ha a forrás el-

űgugul, kiszárad a meder. A forrás: az élet, a szüntelen hajtás és rűgyezés; a tanok: a formálás és alakulás elve. A vallásos érzelem a nempihenő, meg nem álló fejlődés és lehetőség melegágya, a tanok a megnyugvás, a stabilitás mozzanata. A vallásos érzelem a lélek tudat alatti rétegeből ösztönösen jő; a tanok a reflektáló értelem műve, mely az ősi, eredetileg adott s kiirthatatlanul élő tartalmat formába önti.

Mire tanít minket vallásunk történelme e két elem viszonya tekintetében? Nekem úgy tetszik, hogy mi a tanok és tételek kedveért elhanyagoltuk a vallás egyéni elemét, a vallásos érzelmet. A történelem folyamán annyiszor és oly sok ideig kellett tanaink helyességeért sikraszállnunk, annyiszor kellett létünk fentartása érdekében azokat védelmeznünk, hogy a harc hevében elfeledkeztünk a védelmezett értékek eredő forrásáról, az érzelem műveléséről. És tudjuk a történelemből, hogy ezért sokszor ért minket a rideg racionalizmus vádjá. Ezért sokszor kellett védekeznünk, de sohasem tudtuk elhárítani magunkról a vádat teljesen. Fennáll az ma is. De azzal a különbséggel, hogy eddig nem ismertük el a vád jogosságát és alaposságát. Ma azonban közöttünk is mind több és több azoknak a száma, kik vallásbölcséleti meggondolások és főképp az egyházi élet jelenségei megfigyelése alapján belátják, sőt nyilvánosan is elismerik, hogy ez a szemrehányás nem alaptalan.

Mi tehát a teendő? A való helyzet felismerése kötelességeket szab elénk. De a munka nehéz, mert tanítással meg nem oldható. És itt röviden utalok arra a nagy vitára, amely a háború előtti években a német liberális protestáns teológusok között lefolyt. A kérdés az volt: tanítható-e a vallás? Az öregek a kérdésre igennel, a modernek, az ifjak nemmel feleltek. Voltak közvetítők s ezek közé tartoznak Kabisch és Niebergall, akik azt mondják, hogy a vallás közvetlenül ugyan nem, de közvetve igenis tanítható. S e közvetítő közeg a fantázia, mely lehetővé teszi, hogy a vallást teremtő eseményeket és nagy személyiségek hatását átéljük. Ez más szavakkal azt teszi, hogy az érző lelket kell alkalmassá tenni arra, hogy vallásos érzelmek melegágya legyen. Az iskola tegye azt, amire képes, tanítsa a tanokat. Az érzelmet, az áhitatot felkelteni és ápolni nem az ő, hanem a templom és család kötelessége.

Nem akarom, nem is tudnám ezt a nagy és nehéz kérdést eldönteni. De az eddigiekből könnyen levonhatjuk azt a következtetést, hogy a vallás érzelmi eleme nálunk parlagon hever: műveletlenül áll régóta s most, mikor a bajt nemcsak felismertük, hanem

el is ismerjük, tennünk kell valamit, hogy a helyzet megjavuljon, hogy a vallásos indifferentizmus helyébe élő, eleven, buzgó vallásosság lépjen.

A vallásos környezet elhatározása fontos. Nem tudom elképzelni sem, hogy mély meghatottság nélkül nézzen a gyermek összekulcsolt kézzel az asztalra boruló imádkozó apjára. A környezet, a szülői ház, a község, az iskola meghatározóan foly be és hat rá. A hatás kevés ellenállásra talál és nagyon mélyre hat. Ezt a pszichológiai tényt könnyen fel lehet használni a korai vallásos nevelés mellett vagy ellen, aminthogy fel is használják a vallással ellenséges lábon álló társadalmi rétegek, s amint látjuk, nagy sikerrel. Mi azonban nem tudjuk felhasználni kellően a pszichológiailag adott pillanatot a vallásos érzelem felkeltésére és kimélyítésére. Mert bevégzettnek tekintjük munkánkat, ha a tanokat és tételeket átadtuk az ifjú nemzedéknek. Pedig a léleknek kellően felszántott s termékenyített talaja nélkül ezek a tanok csak váz, csak élettelen merev formák, melyekből nem tör elé az élet színe, melegsége és teremtő, lüktető ereje. Nagy hatású, meleg szívű, szuggeráló erejű nevelők személyi hatásain fordul meg a vallásos nevelés sorsa, nem a tanításon, a lélek nemes vonzalmán és melegségén, nem az értelem hideg élességén és fényén. Több melegséget és több érzelmet tehát vallásos nevelésünkbe!

Dr. Gál Kelemen.

Istenországa és a keresztény egyházak.

Istenországa gondolata még az őz perzsa vallásban megtalálható. Zoroaszter tanai szerint a világosság és sötétség: Ormuzd és Ahrimán harcban vannak egyik a másikkal. E harc az oka, hogy e világban fájdalom, jajj, szenvedés, bűn és halál létezik. Ezek a sötétség szellemének: Ahrimánnak tudhatók be. Azonban a végső győzelem kimenetele nem kétséges. A világosság szelleme: Ormuzd teljesen legyőzi a sötétség szellemét. Evvel a nagy diadallal megszűnik a szenvedés, a bűn és a halál. Véget ér a sötétség szellemének ármánykodása. Fény és boldogság derül a földre; a sötétség világossággá, a bűn tisztasággá lesz. Egy hid fogja összekötni az eget a földdel, az emberek egyszerre az égen és földön laknak örök ifjúságban. Ekkor köszönt be az a várva-várt élet, melyet méltán nevezhetünk Istenországnak.

Még jobban ki van fejtve ez a gondolat a zsidó vallásban. Itt a Jehova, bár az egész világ teremtője, de mégis elsősorban Izrael népének Istene. Annyira közel áll választott népéhez, hogy neki legfőbb ura, törvényadója és királya. Ha nem is közvetlenül, de most a papok, próféták, majd a királyok útján ő igazgatja és vezeti népe sorsát. Így alakult ki a zsidó nép gondolatvilágában egy eszményi teokrácia képe, amely szerint a nemzeti élet minden vonatkozásában a nagy, hatalmas és szent Jehova akaratának kell érvényesülnie. Ahol pedig ez érvényesül, ott nem lehet hanyatlás, bukás, szenvedés, bűn és bálványimádás, mert ezek ellenkeznek hatalmával és tökéletességével.

Azonban minél szebb és emelkedettebb volt az eszmény, annál kevésbé közelítette meg a valóság. Jehova imádása mellett kisebb-nagyobb mértékben elterjedt a bálványimádás. Ennek következménye lett a népnek elnyomása, az országnak ellenségektől való feldúlása, kizsákmányolása. Evvel együtt járt az összesnek és egyeseknek sok nélkülözése, szenvedése és kétségbeesése. Miképpen lehetett volna ezt a nyomorúságos állapotot összeegyeztetni avval az eszményi szép világgal, melyet a képzelet alkotott magának?